

Islamic Maaref University

Scientific Journal
ISLAMIC REVELUTION STUDIES

Vol. 22, Summer 2025, No. 81

A Study of the Works of Critics of Imam Khomeini's Role and Position in the Leadership and Occurrence of the Islamic Revolution in Iran

Hamid Basirat Manesh ¹ \ Mahmoud Sarkhanzadeh ² \ Hamid Najjar ³

1. Assistant professor, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Institute, Tehran, Iran.
basirat1341@yahoo.com

2. Phd student of Islamic Revoultion history, Imam Khomeini
and Islamic Revolution Research Institute, Tehran, Iran.
sarkhanmahmod@gmail.com

3. Phd student of Islamic Revoultion history, Imam Khomeini
and Islamic Revolution Research Institute, Tehran, Iran (the responsible).
najar.hamid62@gmail.com

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	The aim of this study is to examine and criticize the views of some writers on the revolution regarding the role and position of Imam Khomeini in the leadership and occurrence of the Islamic Revolution in Iran. The findings of the study show that these writers, whether structuralists or religious experts, tried to downplay Imam Khomeini's role by making undocumented claims and to present his statements addressed to the Iranian people regarding the formation and administration of the proposed Islamic government as an ambiguous and opaque alternative to the monarchy. They believe that although unbalanced development, political obstruction, the Shah's weakness in dealing with unrest, and America's inaction in supporting the Shah were effective in the victory of the Islamic Revolution of Iran, the Imam's intransigence, political intelligence, and most importantly, his use of Shiite ideology as a mobilizing ideology paved the way for his leadership and ultimately the victory of the revolution. This research has been done using a historical and descriptive-analytical method.
	
Received: 2024.09.01	
Accepted: 2025.02.10	
Keywords	Islamic Revolution, Revolution Researchers, Imam Khomeini, Ideology, Leadership.
Cite this article:	Basirat Manesh, Hamid, Mahmoud Sarkhanzadeh & Hamid Najjar (2025). A Study of the Works of Critics of Imam Khomeini's Role and Position in the Leadership and Occurrence of the Islamic Revolution in Iran. <i>Islamic Revelation Studies</i> . 22 (2). 115-140. DOI: 10.22034/22.81.109
DOI:	https://doi.org/10.22034/22.81.109
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Some researchers of the Iranian Revolution, in their published books which are significant studies concerning the Islamic Revolution of Iran, have addressed the Function of the leader in the revolutionary struggles of the Iranian people. However, without possessing evidence or information about the religious condition of the Iranian people and based on their personal beliefs, they claim that Imam Khomeini's messages to the Iranian people regarding the establishment of an Islamic government in Iran were ambiguous and lacked the necessary clarity. Raising such an issue indicates the neglect of Imam Khomeini's charismatic role and position in the leadership and occurrence of the Islamic Revolution in Iran Among their research. Accordingly, the main research question is: From the perspective of these writers, what was the role and position of Imam Khomeini in the leadership and occurrence of the Islamic Revolution in Iran? Regarding the research background, no independent study addressing this specific Subject has been conducted so far. Only Sohrab Moghaddami Shahidani (2020) in his article "Identifying the Place of the Principle of Political Honesty in the Conduct of Imam Khomeini's Struggles" addressed Imam Khomeini's political honesty in domestic dimensions and towards the Iranian people during the struggles against the second Pahlavi regime. However, he did not address the subject of the present research, which is the critique and refutation of the views of (Iranian and foreign) researchers Considering the role and method of Imam Khomeini's leadership in the victory and occurrence of the Islamic Revolution.

Methodology

This research is written By using the historical method and a descriptive-analytical approach, utilizing library resources. By citing numerous instances of the political honesty of Imam Khomeini during the struggles against the Taghuti regime of the Shah and his confrontation with events created inside Iran by the second Pahlavi government, it critiques and refutes the baseless claims of these researchers.

Discussion

Imam Khomeini, as the leader of revolution, undertook the leadership of revolution by adopting strategies such as identifying people and trusting them, using religious rituals to mobilize the people, emphasizing the awareness-raising of the masses, negative resistance, populism, avoidance of violence, and non-compromise with the Taghuti regime of the second Pahlavi. He consistently emphasized the principle of honesty in the field of political practice and struggle. Studying the political conduct and statements of the Imam at various critical junctures of the movement – such as the elections for the Provincial and State Associations and the removal of the condition of swearing on the Quran, women's electoral rights, discussions surrounding the White Revolution, the number of martyrs of the 15 Khordad 1342 (June 5, 1963) uprising, denial of compromise and alignment with the second Pahlavi government after his release in 1342 (1963), protest and condemnation of the coronation ceremony of the second Pahlavi in 1346 (1967) due to its conflict with Islam, conveying the news of the martyrdom of Ayatollah Sa'idi to him and the Imam's statement after necessary investigations by his trusted associates in this regard, and even admonishing the second Pahlavi regarding being honest and not lying and leaving the affairs of the people to themselves after giving the message "I too heard the voice of your

revolution" – demonstrates that adherence to honesty and disregard for personal interests, and waiting for reliable news before acting by the revolutionary fighters, were constant principles in his life and character. At no critical juncture did he abandon this principle for interests or expediencies. Had these critics examined the course of Imam Khomeini's struggles at various stages of the movement, they would certainly have reached a conclusion different from the futile, baseless, and unfounded claims presented in their books. However, as they intended to deceive the audience and weaken the position of the leader in the Iranian Revolution, they raised these discussions.

Conclusion

Although these researchers have tried, by raising undocumented claims, to diminish the role of Imam Khomeini and portray his statements to the revolutionary people of Iran regarding the establishment of an Islamic government as an alternative to the monarchical system in Iran as ambiguous and unclear, ultimately all of them have emphasized the uncompromising stance, public acceptance, and political intelligence of Imam Khomeini caused other opposing currents to be compelled to follow his leadership. Furthermore, Imam's utilization of Shiite ideology as a mobilizing ideology was highly effective in bringing various strata of the people to the scene.

References

- Abrahamian, Yervan (2005). *Iran Between Two Revolutions*, from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution. Translated by Kazem Firouzmand, Hassan Shams Avari, and Mohsen Madir Shafehchi. Tehran: Markaz Publishing House.
- Amouzgar, Jahangir (1996). *Farazofroud of the Pahlavi Dynasty*. Translated by Ardesir Lotfalian. Tehran: Book Translation and Publishing Center.
- Elgar, Hamed (2008). (Kadi, 1980: 368-357). *Mirzaei*. Quarterly Journal of Historical Studies. Vol. 23. pp. 137-103.
- Stempel, John D. (1999). *Inside the Iranian Revolution*. Translated by Manouchehr Shojaei. Tehran: Rasa Publishing House.
- Imam Khomeini, Seyyed Ruhollah (Fall 1999). *Imam's Page: Collection of Imam Khomeini's works* (statements, messages, interviews, rulings, religious permissions and letters). Twenty-two volumes. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Imam Khomeini, Seyyed Ruhollah (2002). *The Jurisprudence of the Islamic Government*. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Imam Khomeini, Seyyed Ruhollah (2013). *Tahrir al-Wasilah*. Vol. 1. Qom: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Scotchpool, Ted (Spring 2002). "The Rentier State and Shiite Islam in the Iranian Revolution". Translated by Mohammad Taqi Delforuz. *Strategic Studies Quarterly*. Year 6. Issue 1 (Issue 19). pp. 142-119.
- Bayat, Asef (2013). *Street Politics: The Poor Movement in Iran*. Translated by Seyyed Asadollah Nabavi. Tehran: Pardis Danesh.
- Jafroudi, Kazem (1985). Interview with Kazem Jafroudi. *Oral History of Iran*. Volume 9: Harvard University.
- Hosseini, Hossein (2002). *Leadership and Revolution (Imam Khomeini's Role in the Islamic Revolution of Iran)*. Tehran: Oruj Publishing.
- Hazeri, Ali Mohammad (2009). *Analytical Review of Islamic Revolution Studies* (Volume 1 of Book Reviews). Tehran: Oruj Publishing.

- Khardjou, Qasem (1984). Interview with Qasem Khardjou. *Oral History of Iran*. Volume 9. Harvard University.
- Khodayari, Naser (2001). *Ideology and Political Mobilization in the Islamic Revolution of Iran*. Tehran: Salar.
- Rahdar, Ahmad (2013). *Review and Criticism of Theories of the Islamic Revolution of Iran (Theda Scotchpool Theory)*. Qom: Maaref Publishing House.
- Sheikhi, Elias (2003). *A New Approach to Explaining the Reasons for the Islamic Revolution*. Isfahan: Dadyar Publishing.
- Tabatabaei, Fatemeh (2011). *The Climate of Memories. Imam Khomeini and the Islamic Revolution Research Institute*.
- Eyouzi, Mohammad Rahim (2000). *The Growth of Intellectual Foundations and the Evolution of Political Culture in the Islamic Revolution*. Tehran: Al-Mahdi International Publishing.
- Foran, Jan (2008). *Fragile Resistance (History of Social Developments in Iran from the Safavids to the Years After the Islamic Revolution)*. Translated by Ahmad Tadin. Tehran: Rasa.
- Kodi, Niki (2000). *The Roots of the Islamic Revolution*. Translated by Abdolrahim Gawahi. Tehran: Qalam.
- Kodi, Niki (June 2009). "Why Iran Became Revolutionary". Translated by Fardin Quraishi. Matin Publishing. First Edition. No. 2. pp. 238-221.
- Kodi, Niki (2006). *The Roots of the Iranian Revolution*. Translated by Abdor Rahim Gawahi. Tehran: Elm.
- Goldstone, Jack (2006). *Theoretical, Comparative and Historical Studies on Revolutions*. Translated by Mohammad Taghi Delforuz. Tehran: Kavir Publishing House.
- Moshiri, Farrokh (2005). *The State and Social Revolution in Iran*. Tehran: Qaseedh-e-Sara.
- Malkotian, Mustafa (Summer 2009). "Ideology and its Impact on the Rapid Victory, Sustainable Stability and Global Reflection of the Islamic Revolution of Iran". *Politics Quarterly*. Volume 40. No. 2. pp. 305-287.
- Malkotian, Mustafa (2008). *Rereading the Causes of the Islamic Revolution in the Sphere of Theory*. Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute Publication Organization.
- Mahdizadegan, Davud (Winter 1999). "A Historical Study of the Components of Imam Khomeini's Theory of Success". *Huzoor Quarterly*. No. 30. pp. 166-146.
- Moghaddam Shahidani, Sohrab (Winter 2019). "The Positioning of the Principle of Political Honesty in Imam Khomeini's Struggles". *Islamic Republic of Iran State Studies Quarterly*. New Volume. Year 6. No. 4. pp. 113-101.
- Milani, Mohsen (2002). *The Formation of the Islamic Revolution*. Translated by Mojtaba Attarzadeh. Tehran: Gam No.
- Halliday, Fard (1979). *Iran: Dictatorship and Development*. Translated by Ali Tolo and Mohsen Ilfani. Tehran: Alam Publications.
- Hoagland, Eric (2013). *Land and Revolution in Iran (1961-1981)*. Translated by Firuzeh Mohajer. Tehran: Pardis Danesh Publishing House.
- Arjomand, S. A. (1988). *The turban for the crown: the Islamic revolution in Iran*. New York, Oxford University Press.
- National Security Information, (1979). *Iran: The Meaning of Moharram*.

أصوات على آثار النقاد حول دور الإمام الخميني (ره) ومكانته في قيادة الثورة الإسلامية الإيرانية وحدودها

حميد بصيرت منش^١ / محمود سرخان زاده^٢ / حميد نجّار^٣

١. أستاذ مساعد في قسم التاريخ بمعهد الإمام الخميني (ره) و الثورة الإسلامية للبحوث، تهران، ایران.

basirat1341@yahoo.com

٢. طالب دكتوراه في تاريخ الثورة الإسلامية، بمعهد الإمام الخميني (ره) و الثورة الإسلامية للبحوث، تهران، ایران.

sarkhanmahmod@gmail.com

٣. طالب دكتوراه في تاريخ الثورة الإسلامية، بمعهد الإمام الخميني (ره) و الثورة الإسلامية للبحوث، تهران، ایران. (الكاتب المسؤول).

najar.hamid62@gmail.com

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	يهدف البحث الحالي نحو دراسة ونقد آراء بعض كتاب الثورة الإسلامية، حول دور الإمام الخميني (ره) ومكانته، في قيادة الثورة الإسلامية الإيرانية. تظهر نتائج البحث أنّ هؤلاء الكتاب، من البنويين والمعتقدin بأهمية الأيديولوجيا، حاولوا تهميش دور الإمام الخميني (ره) وجعل خطاباته الموجهة إلى الشعب الإيراني بشأن تأسيس الحكومة الإسلامية وطريقة إدارتها، كبديل عن النظام الملكي، ميّهمة وغير واضحة، وذلك من خلال ادعاءات غير موثقة. إنّهم يعتقدون أنّه رغم تأثير التنمية غير المتوازنة والانسداد السياسي وضعف الشاه في مواجهة الاضطرابات وتقاعس أمريكا عن دعمه، على انتصار الثورة الإسلامية الإيرانية، غير أنّ عدم مداهنة الإمام وذكاءه السياسي والأهمّ من ذلك الاعتماد على الأيديولوجيا الشيعية كأيديولوجيا للتعبئة أدى إلى تمهيد الأرضية لقيادته وأخيراً انتصار الثورة. قد تمّ إجراء هذا البحث بالمنهج التاريخي واستخدام المنهج الوصفي التحليلي.
تاريخ الاستلام:	١٤٤٦/٠٢/٢٧
تاريخ القبول:	١٤٤٦/٠٧/١١

الألفاظ المفتاحية	الثورة الإسلامية، باحثي الثورة، الإمام الخميني (ره)، الأيديولوجيا، القيادة.
الاقتباس:	بصيرت منش، حميد، محمود سرخان زاده و حميد نجّار (١٤٤٧). أصوات على آثار النقاد حول دور الإمام الخميني (ره) ومكانته في قيادة الثورة الإسلامية الإيرانية وحدودها. مجلة دراسات الثورة الإسلامية. ٢٢ (٢).
رمز DOI:	DOI: 10.22034/22.81.109
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، ایران.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرستال جامع علوم انسانی

نشریه علمی

مطالعات انقلاب اسلامی

سال ۲۲، تابستان ۱۴۰۴، شماره ۸۱

بررسی آثار منتقادان نقش و جایگاه امام خمینی در رهبری و وقوع انقلاب اسلامی در ایران

حمید بصیرت منش^۱ / محمود سرخانزاده^۲ / حمید نجار^۳

۱. استادیار گروه تاریخ پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.

basirat1341@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری تاریخ انقلاب اسلامی پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.

sarkhanmahmod@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری تاریخ انقلاب اسلامی پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

najar.hamid62@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	هدف پژوهش حاضر بررسی و نقد دیدگاه‌های برخی نویسنده‌گان انقلاب در خصوص نقش و جایگاه امام خمینی در رهبری و وقوع انقلاب اسلامی در ایران است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، این نویسنده‌گان چه ساختارگرایان و چه باورمندان به اهمیت ایدئولوژی با طرح ادعاهایی غیر مستند، سعی داشتند نقش امام خمینی را کمرنگ و بیانات ایشان را خطاب به مردم ایران در خصوص تشكیل و نحوه اداره حکومت اسلامی طرح شده، به عنوان جایگزین نظام سلطنتی مبهم و غیر شفاف جلوه دهند. آنان معتقدند اگرچه توسعه نامتوازن، انسداد سیاسی، ضعف شاه در مواجهه با ناآرامی‌ها و بی‌عملی آمریکا در حمایت از شاه در پیروزی انقلاب اسلامی ایران موثر بوده است، اما سازش‌ناپذیری، هوش سیاسی و از همه مهم‌تر استفاده امام از ایدئولوژی شیعه به عنوان ایدئولوژی بسیج‌گر موجب شد راه برای رهبری ایشان و در نهایت پیروزی انقلاب هموار شود. این پژوهش به روش تاریخی و شیوه توصیفی - تحلیلی به نگارش درآمده است.
تاریخ دریافت:	۱۴۰۳
تاریخ پذیرش:	۱۴۰۳
واژگان کلیدی	انقلاب اسلامی، پژوهشگران انقلاب، امام خمینی، ایدئولوژی، رهبری.
استناد:	بصیرت منش، حمید، محمود سرخانزاده و حمید نجار (۱۴۰۴). بررسی آثار منتقادان نقش و جایگاه امام خمینی در رهبری و وقوع انقلاب اسلامی در ایران. مطالعات انقلاب اسلامی، ۲۲ (۲). ۱۴۰ - ۱۱۵.
کد DOI:	DOI: 10.22034/22.81.109
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

جهان در قرن بیستم شاهد حوادث خیره‌کننده‌ای بود که یکی از آنها وقوع انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ ش. است. این انقلاب با درون‌مایه‌های مذهبی و ویژگی‌های منحصر به‌فرد، از سایر انقلاب‌های جهان متمایز است. انقلاب اسلامی ایران در کشوری رخ داد که به گمان بسیاری از اندیشمندان و مراکز اطلاعاتی غربی، وقوع آن غیرممکن بود؛ چراکه ایران از درآمدهای سرشار نفتی برخوردار بود و حکومت پهلوی نیز با انجام اصلاحات موسوم به انقلاب سفید توانسته بود، نیروهای مخالف خود را سرکوب کرده و با تقویت سازمان‌های اطلاعاتی و امنیتی، مخالفان را به انزوا بکشاند و با به‌کارگیری تمامی رسانه‌ها، ضمن برخورد با جریان‌های معارض و تقویت موضع حکومت خود، افکار عمومی را به سمت وسوسی گفتمان و ایدئولوژی شاهنشاهی خود سوق دهد. به همین جهت پس از سقوط حکومت پهلوی دوم در خصوص علل و عوامل سقوط حکومت پهلوی دوم، نویسنده‌گان به تأثیر عوامل گوناگون مانند استبداد و فساد نظام حکومتی، انتظارات فزاینده مردم، توسعه ناهمانگ اقتصادی و سیاسی، مقاومت فرهنگی توده‌های سنتی در برابر غرب‌گرایی افراطی شاه، بحران مشروعیت و وابستگی به بیگانگان پرداخته‌اند؛ اما در یک نکته مهم غفلت داشته‌اند که توفیق یا عدم توفیق نهضت‌های انقلابی تا حد قابل توجهی به میزان بسیج توده‌ها در مبارزات انقلابی بستگی دارد. در پیروزی انقلاب اسلامی ایران، توده مردم نقش آن در بسزایی ایفا کردند. با این حال فهم بازیگری مردم در روند انقلاب، بدون عنصر رهبری و نقش آن در جهت‌دهی و بسیج توده‌ها ممکن نیست. امام خمینی به عنوان استراتژیست و رهبر انقلاب، برنامه مبارزاتی خود را بر اساس بیداری و افزایش آگاهی مردم قرار داد. در راستای بسیج مردم با اتخاذ استراتژی‌هایی مانند هم‌ذات‌پنداری با مردم و اعتماد به آنان، بهره‌گیری از آیین‌های مذهبی برای بسیج مردم، تأکید بر ارتباطات و آگاهی‌بخشی به توده مردم، مردم‌گرایی، مقاومت منفی و تأکید بر پرهیز از خشونت، رهبری انقلاب را عهده‌دار شدند؛ این نویسنده‌گان ساختارگرا و نویسنده‌گانی که قائل به نقش رهبر و ایدئولوژی هستند اگرچه در دیدگاه خود به نقش رهبر در مبارزات انقلابی مردم ایران پرداخته‌اند، اما بدون داشتن اطلاعات از وضعیت مذهبی مردم ایران و بدون داشتن سند و بر اساس باورهای شخصی خود مطرح می‌کنند که پیام‌های امام خمینی خطاب به مردم ایران در خصوص بدیل نظام سلطنتی و تشکیل حکومت اسلامی در ایران مبهم بوده و از شفافیت لازم برخوردار نبوده و حتی سعی در تقلیل جایگاه ایشان به عنوان یک مجتهد و مرجع تقليد مانند دیگر مراجع داشتند. به همین جهت در میان کتاب‌های منتشرشده توسط آنان که در قالب پژوهش‌های مهم در خصوص انقلاب اسلامی ایران به شمار می‌رود، نظراتی در خصوص نقش و رهبری امام خمینی بیان شده است که مخالف آن چیزی است

که در اذهان مردم وجود دارد و همچنین نشانگر مغفول ماندن نقش و جایگاه فرهمندانه امام خمینی رهبر اسلام در رهبری و وقوع انقلاب اسلامی در ایران و ایجاد وحدت در بین مردم ایران است. مسئله این پژوهش بررسی و نقد دیدگاههای نویسندهان انقلاب اسلامی ایران (فارسیزبان و غیرفارسیزبان) در خصوص نقش و جایگاه امام خمینی در رهبری و وقوع انقلاب اسلامی در ایران است تا دریابیم از دیدگاه این نویسندهان نقش و جایگاه رهبری امام خمینی در انقلاب اسلامی ایران چگونه بوده است. برای درک بهتر کلان نظریه این نویسندهان، خلاصهای از آن در جدول زیر جمعآوری شده است. بر این اساس سؤال اصلی این پژوهش این است که از دیدگاه این نویسندهان نقش و جایگاه امام خمینی رهبر اسلام در رهبری و وقوع انقلاب اسلامی در ایران چگونه بود؟

جدول خلاصه اطلاعات تحلیلی کتابهای نویسندهان^۱

ردیف	عنوان اثر	مؤلف / مترجم	نوع اثر		تاریخ انتشار	رویکرد کلان نویسنده					چارچوب نظری				
			مکتوب	مکتوب		معاهد اسلامی	پیشگیری	آنستن	آقای خان	پیشگیری	آنستن	آقای خان	پیشگیری	آنستن	آقای خان
۱	ایران بین دو انقلاب ^۲	برواند آبراهامیان	✓		۱۳۶۱ ش	✓	✓								هانتینگتون - اسکاچ پل
۲	افراز و فرود دودمان پهلوی	جهانگیر آموزگار لطفعلیان	✓		۱۳۷۶ ش	✓		✓	✓	✓					توكویل - دیویس - هانتینگتون
۳	درون انقلاب ایران	جان دی استمپل شجاعی	✓		۱۳۷۷ ش			✓			✓				دیویس - هانتینگتون - نخبه‌گرایی
۴	سیاست‌های خیابانی، جنبش تهی‌دستان ایران	اصف بیات	✓		۱۳۷۹ ش	✓	✓								مارکس - گرامشی - هانتینگتون
۵	مقاومت شکننده	جان فوران / تدین	✓		۱۳۷۷ ش	✓	✓				✓				والرستاین - اسکاچ پل - وابستگی

۱. جدول برگرفته از کتاب بررسی تحلیلی مطالعات انقلاب اسلامی (جلد اول بررسی کتاب‌ها) است. برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به: حاضری، علی‌محمد (۱۳۸۸). بررسی تحلیلی مطالعات انقلاب اسلامی (جلد اول بررسی کتاب‌ها)، تهران: چاپ و نشر عروج.

ردیف	عنوان اثر	مؤلف / مترجم	نوع اثر		تاریخ انتشار	رویکرد کلان نویسنده					چارچوب نظری		
			نقد	تاریخ		آموزه‌شناسی	پیش‌بینی	روان‌شناسی	اقتصادی	مللی	دین	پژوهش	فلسفه
۶	ریشه‌های انقلاب ایران	نیکی کدی / گواهی	✓		م ۱۹۸۱	✓	✓					مارکس - دیویس - محرومیت نسبی	
۷	شکل‌گیری انقلاب اسلامی	محسن میلانی عطارزاده	✓		ش ۱۳۸۱		✓	✓	✓			هانتینگتون - دیویس - دولت وابسته	
۸	زمین و انقلاب در ایران	اریک هوگلاند / مهاجر	✓		ش ۱۳۸۱		✓					استبداد شرقی - توسعه وابسته	
۹	ایران: دیکتاتوری و توسعه	فرد هالیدی / طلوعی و یلفانی	✓		ش ۱۳۵۸	✓	✓		✓			مارکس - دیکتاتوری سلطنتی - توسعه وابسته -	
۱۰	The Turban For The Crown	سعید امیر ارجمند	✓		م ۱۹۸۸		✓	✓		✓		مارکس - هانتینگتون - توسعه وابسته	

ادبیات و پیشینه پژوهش

در خصوص پیشینه پژوهش تاکنون پژوهشی مستقل که به این موضوع پرداخته باشد، صورت نگرفته است. مسعود اخوان کاظمی و امید شکرانه ارزنی (۱۴۰۲) در مقاله «بررسی نقش بحران نفوذ در سقوط رژیم پهلوی دوم و پیروزی انقلاب اسلامی» زمینه‌های شکل‌گیری بحران نفوذ در رژیم پهلوی دوم را تحت تأثیر عوامل مختلف شامل بیگانگی سیاسی، توسعه نامتوازن، گسترش فساد مالی و نادیده گرفتن مردم در تصمیم‌گیری‌ها، وابستگی به غرب، ترویج فرهنگ غیربومی، تغییر تاریخ از هجری شمسی به شاهنشاهی، ترویج باستان‌گرایی و ایدئولوژی شاهنشاهی در کتاب‌های درسی، دین‌زدایی و مقابله با روحانیت، کنترل احزاب سیاسی، فقر و فاصله شدید طبقاتی در دوره پهلوی دوم را بررسی کردند، اما به موضوع پژوهش حاضر که یک پژوهش موضوع محور و درباره نقد دیدگاه نویسنده‌گان درخصوص امام خمینی (ره) می‌باشد، نپرداخته‌اند.

رسول رئیس جعفری (۱۳۹۹) در کتاب *روایت یک فروپاشی* به نقش عوامل ساختاری و غیرساختاری در سقوط محمد رضا شاه پرداخته است. این کتاب روایت دست اولی از مهمترین متفکران و کارگزاران اقتصاد آن دوران در توضیح چرایی و چگونگی فروپاشی حکومت پهلوی دوم است. رسول رئیس جعفری در این اثر موارد مختلفی را از نظر می‌گذراند که درآمد نفتی یکی از آنهاست. در دوران پهلوی، درآمد نفت به طور مستقیم به دولت تعلق داشت و در ایران، شرکت‌های دولتی به شدت توسعه یافتند. بسیار مهم بود که نهادهای این‌چنینی در نهایت به درستی سازماندهی شوند و توسعه منابع انسانی در اولویت قرار گیرد؛ اما این کار صورت نگرفت و نه فقط منابع انسانی، بلکه حسابداری و بهویژه پردازش دچار مشکل بود. در رفت و آمد اعضای این نهادها، معاملات صورت می‌گرفت و هیچ رقابت و مناقصه‌ای برای انتخاب بهترین متقاضی در کار نبود. شرکت‌های مختلف از آمریکا، انگلستان و شوروی، هر کدام در بخشی دخالت می‌کردند و هیچ صراحت سیاسی و صحیحی وجود نداشت. نویسنده اظهار می‌دارد که برنامه‌ریزی توسط سازمان برنامه و بودجه صورت می‌گرفت، اما اجرا و تصمیمات نهایی بر عهده این نهاد نبود. تمام این موارد نشانگر «بن‌بست نظام سلطنتی از نگاه کارگزاران اقتصادی آن» است. رسول رئیس جعفری اشاره می‌کند که فقط ایران درگیر چنین چالش‌هایی نبود، اما با سرازیر شدن پول نفت در کشور و عدم برنامه‌ریزی صحیح برای نحوه خروج کردن آن، اوضاع از دست دولتمردان خارج شد. نکته واضحی که در این میان نادیده گرفته شد و در *روایت یک فروپاشی* به آن پرداخته می‌شود، این است که پول هرگز به تنها‌یی برای پیشبرد پیشرفت اقتصادی کافی نبوده و نخواهد بود. آنچه دولت از آن غافل ماند، این بود که باید در کنار رشد درآمدی که از خارج به خصوص درآمد نفتی حاصل می‌شد، توسعه سازمانی نیز ایجاد کند. کشور باید از نظر پرسنل، آموزش کارگران ماهر و دیگر زیرساخت‌ها نیز توسعه پیدا می‌کرد که به این موارد توجه چندانی نمی‌شد.

موضوع پژوهش حاضر «امام خمینی از دیدگاه نویسنده‌گان است» که با محتوای کتاب فوق ارتباطی ندارد. سهراب مقدمی شهیدانی (۱۳۹۹) نیز در مقاله «جایگاه‌شناسی اصل صداقت سیاسی در سیره مبارزاتی امام خمینی» به صداقت سیاسی امام خمینی در کنار دیانت راستین ایشان در دوران مبارزات در برابر حکومت پهلوی دوم پرداخته است و با ذکر موارد متعددی در مواجهه ایشان با اتفاقات و وقایعی که در داخل ایران توسط عوامل حکومت پهلوی دوم به وجود آمده بود و حتی درخواست انقلابیون مبنی بر اظهار نظر صریح در مورد این اتفاقات که ایشان در آن حضور نداشتند و در زندان و یا تبعید بوده‌اند گزارشات مستندی ارائه داده است که امام خمینی در هیچ شرایطی حاضر به فدا کردن راستگویی و صداقت که از ویژگی‌های بارز مبارزاتی ایشان بوده است، نبوده‌اند و این شیوه در طول دوران مبارزاتی

ایشان حتی پس از آزادی از زندان در سال ۱۳۴۲ ش. و دوران اختناق ستم‌شاهی، با وجود احتمال دستگیری مجدد ایشان و دوران تبعید، پیگیری شده است. مقدمی شهیدانی اثبات می‌کند که امام خمینی اصل صداقت سیاسی را به هیچ وجه فدای حصول نتیجه، کسب پیروزی و حتی جلب نظر انقلابیون نکرده‌اند؛ اما به موضوع پژوهش حاضر که نقد نظر نویسنده‌گان انقلاب (ایرانی و خارجی) در خصوص نقش و نحوه رهبری امام خمینی در پیروزی و وقوع انقلاب اسلامی است، پرداخته است.

ابوالفضل اسکندری، اصغر منتظر القائم و علی‌اکبر کجاف (۱۳۹۸) در مقاله «بررسی علل و عوامل وقوع انقلاب اسلامی در ایران از منظر کارگزاران حکومت پهلوی» به بررسی دیدگاه‌های حامیان شاه در خصوص سقوط حکومت پهلوی پرداخته‌اند که شامل عوامل انسانی (قصور، فساد، خیانت و ...)، علل سیاسی - اداری (بوروکراسی)، نابسامانی‌های اقتصادی کشور، مخالفت روحانیون (نه رهبری امام در مبارزات با حکومت پهلوی) و نقش عوامل خارجی است. محمدعلی سوری لکی و ایرج سوری (۱۳۹۴ - ۱۳۹۵) در مقاله «رونده نوسازی، تعارضات فرهنگی - مذهبی و فروپاشی حکومت پهلوی دوم» بر ناسیونالیسم افراطی - شووینیستی محمدرضا شاه و تضاد فرهنگ دینی رایج مردم ایران با اقدامات شاه تأکید داشته‌اند. از نظر نگارندگان، الگوی نوسازی حکومت پهلوی دوم، مشخصاً در جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی در جامعه ایران اجرا شد و تمامی برنامه‌ریزی‌های دولتی و مرکز حکومت مزبور همچون انقلاب سفید، لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی و ... در راستای همین امر به کار گرفته شد. این برنامه‌ها به دلیل ویژگی‌های پاتریمونیالیستی و اقتدارگرایی رژیم پهلوی، حوزه‌های سیاسی و مذهبی را در بر نمی‌گرفت و به همین دلیل، تضادهای اساسی با نیروهای اجتماعی طبقات متوسط جدید، سنتی و پایین و حتی بالاتر را ایجاد نمود. نگارندگان به این نتیجه رسیدند که اندیشه نوسازی با توجه به اخذ آن از الگوهای غربی در عصر پهلوی دوم و عدم تطابق آن با فرهنگ و باورهای اجتماعی جامعه که خمیرمایه مذهبی داشت و نیز عدم آمادگی ذهنی ایرانیان در پذیرش آن، زمینه بحران هویتی را فراهم نمود. وجود نظام استبدادی و عدم نوسازی سیاسی نیز موجب نارضایتی نیروهای روشنفکر و نوادگی طبقه متوسط جدید و گرایش آنان به سمت نیروهای متوسط سنتی و منجر به اتحاد آنان با طبقات پایین جامعه شد. روشنفکران و نیروهای سیاسی مخالف به دلیل اینکه حکومت مانع ورود آنها به عرصه قدرت بود، برای برخورداری از پایگاه اجتماعی گستردۀ، خود را به طبقات متوسط سنتی و پایین نزدیک کردند. روحانیون به دلیل مغفول گذاشته شدن مذهب توسط حکومت و از دست دادن قسمت اعظمی از امتیازات سنتی خود، همچنین نفوذ عامل مذهبی در بین طبقات سنتی توانستند حمایت آنها را به دست آورند و به رهبری جنبش مخالف حکومت پیردازند؛ از سوی دیگر به دلیل تعارضات اساسی، روند نوسازی حکومت با

فرهنگ اسلامی و تلاش برای شکل دادن به شرایط جدید اجتماعی، طبقات سنتی و پایین دچار تزلزل روانی گردیدند و احساس امنیت خود را مخصوصاً در اثر تضعیف عامل مذهبی از دست دادند و از طرف دیگر تحت فشارهای اقتصادی قرار گرفتند و همین عوامل باعث کشیده شدن آنها به سمت نیروهای مخالف، مخصوصاً روحانیون شد. در اتحاد این سه گروه با تضعیف پایگاههای اجتماعی حکومت و با بسیج انقلابی نظام سلطنتی پهلوی سقوط کرد.

در این مقاله به تضادهای ناشی از اقدامات حکومت و مواجهه نیروهای مذهبی با محمدرضا شاه پرداخته شده است و به موضوع پژوهش حاضر که دیدگاه نویسنده‌گان انقلاب اسلامی ایران (فارسی‌زبان و غیرفارسی‌زبان) در خصوص نقش و جایگاه امام خمینی در رهبری و وقوع انقلاب اسلامی است، نپرداخته‌اند. جواد دهقانی (۱۳۹۴) نیز در مقاله «بازخوانی اصول استراتژی و تاکتیک امام خمینی و فرایند رهبری ایشان در تکوین انقلاب اسلامی ایران» اصول مبارزاتی امام خمینی را در پیروزی انقلاب بررسی کرده است و بر عرفان، تهذیب و تزکیه نفس، تکلیف‌گرایی و بیزاری امام از کسب قدرت، شهرت و ریاست تأکید کرده است. دهقانی در مقاله خود به این نتیجه رسیده است که امام خمینی به عنوان مهم‌ترین استراتژیست انقلاب و طراح نظریه ولایت فقیه و ایضاً با درکی عمیق نسبت به شرایط و تحولات سیاسی، تاکتیک‌ها و ابزارهای متناسب با استراتژی مربوطه را به کار گرفته بودند. در این مقاله ضمن تبیین شخصیت امام و تبیین این سه مؤلفه مدیریتی ایشان، نگاهی اجمالی نیز به روند مبارزاتی ایشان از آغاز تا به فرجام رسیدن انقلاب اسلامی شده است. در این مقاله نیز به موضوع پژوهش حاضر و بررسی و نقد اظهارنظر نویسنده‌گان در خصوص نقش و جایگاه امام خمینی در رهبری و وقوع انقلاب اسلامی، پرداخته نشده است. با بررسی این پیشینه‌ها می‌توان گفت که تا کنون به شکل موضوع محور و از دیدگاه نویسنده‌گان به نقش و جایگاه امام خمینی در رهبری و وقوع انقلاب اسلامی ایران پرداخته نشده است. هدف این پژوهش بررسی و نقد دیدگاه‌های نویسنده‌گان انقلاب اسلامی ایران (فارسی‌زبان و غیرفارسی‌زبان) در خصوص نقش و جایگاه امام خمینی در رهبری و وقوع انقلاب اسلامی در ایران است.

بررسی جایگاه رهبر در انقلاب‌ها

آنچه به عنوان فصل مشترک همه انقلاب‌ها دیده می‌شود نقش رهبری است. رهبر می‌تواند شروع کننده، ادامه‌دهنده و شخصی باشد که نقطه پایانی بر یک جنبش، شورش و یا انقلاب می‌گذارد. رهبر معمولاً با ایدئولوژی خاصی که دارد در پدیدآوری انقلاب بسیار مؤثر است. رهبران انقلابی محورهای چرخ تاریخ محسوب می‌شوند؛ شخصیت‌هایی که ما از طریق آنها موفق به دیدن انقلاب‌ها می‌شویم. رهبران انقلابی

در کشورهایشان به عنوان پدران ملت تکریم می‌شوند و می‌توانند دست‌مایه کیش شخصیت قرار گیرند. (گلستان، ۱۳۸۵: ۵۸)؛ اما این موضوع مورد غفلت انقلاب‌پژوهان بوده و تعدد دلایل ایجاد ناآرامی توده و رخدادهای از جنس انقلاب موجب می‌شود نقش رهبران انقلابی کمتر مورد توجه باشد. نقش رهبری برانگیختن روحیه انقلابی، برنامه‌ریزی راهبردها و تاکتیک‌های حرکت انقلابی، بسیج و به صحنه آوردن توده‌ها در جهت رساندن جامعه به اهداف و شعارهای انقلاب است. هر قدر که رهبر در پیوند با فرهنگ و تاریخ جامعه باشد و بیشتر با مردم در ارتباط باشد، در پیشبرد حرکت انقلابی موفق‌تر و کارآمدتر خواهد بود. رهبری انقلاب گاهی در یک شخص خاص متجلی می‌شود مانند نقش امام خمینی و فیدل کاسترو در انقلاب‌های ایران و کوبا؛ اما رهبری عمدتاً در یک ساختار مرکزی می‌شود؛ مانند نقش جبهه نجات ملی الجزایر در انقلاب ۱۹۶۲ م. الجزایر که متشکل از رهبران احزاب و گروه‌های سیاسی مختلف بود. چنانچه اشاره شد با توجه به مراحل مختلف انقلاب‌ها ممکن است در هر مرحله فرد خاصی نقش رهبری را به عهده بگیرد. حاصل سخن آنکه رهبری در شروع، تداوم و نتیجه یافتن هر انقلاب مؤثر است و حرکت اجتماعی فاقد رهبر، حاصلی برای سازمان یا توده معرض به وضعیت مستقر ندارد. نکته اینجاست که نقش رهبر با پیروزی انقلاب به پایان نمی‌رسد و از این زمان به بعد او و جویان حامی رهبر در انقلاب، تلاش می‌کنند ایدئولوژی خود را به گفتمان حاکم تبدیل کنند. در بررسی نقش رهبری در انقلاب‌ها باید استراتژی و تاکتیک‌های رهبری در پیشبرد حرکت انقلابی مورد تأکید قرار گیرد. در انقلاب روسیه لینین شعارهایی حساب شده بر اساس شرایط موجود کشور و خواسته‌های عمومی برگزیده بود، مانند صلح، زمین و نان. در چین مائو بر اساس شرایط موجود، یک رشته اصول تحت عنوان استراتژی جنگ انقلابی، مانند محاصره شهرها از طریق روستاهای را برگزید و در ایران، امام خمینی بر نقش مرجعیت عامه برای وقوع انقلاب متکی بود و نیز انقلابیون را از درگیری با ارتش بر حذر می‌داشت. (ملکوتیان، ۱۳۸۷: ۲۵۴ - ۲۵۵). امام خمینی در تمام مراحل به عنوان رهبر بالمنازع عمل کردند و سایر بازیگران و نقش‌آفرینان انقلاب ذیل رهبری ایشان قابل تعریف و بررسی هستند. آنچه موجب شده امام خمینی به چنین جایگاهی دست پیدا کنند، شخصیت فرهمند ایشان بوده است. فرهمندی امام خمینی ناشی از ابهت، جذایت، خاص بودن، جذبه داشتن، قدرت مذهبی و معنویت و قدرت تأثیرگذاری و توان ایجاد رابطه عاطفی با توده‌ها بود. تأثیر فرهمندی رهبری امام خمینی از راه فرایند جانشین‌سازی بود. تشبيه شخصیت‌ها و رخدادهای معاصر با اسطوره‌ها و سمبل‌های فرهنگی شیعه، موجب برقراری همانندی بین این دو در ذهن پیروان می‌گردید و نتیجه این بود که توده‌های مسلمان، این رخدادها و شخصیت‌ها را جانشین نمونه‌های تاریخی خود می‌کردند و عواطف شورانگیز نسبت به آنها (حضرت علی

و امام حسین) را به امام خمینی و دیگر عناصر رزمانه جنبش انقلابی نسبت می‌دادند. این جانشین‌سازی، علاوه بر جنبه‌های مثبت، جنبه‌های منفی را نیز در بر می‌گرفت. رخدادها و شخصیت‌های منفی معاصر (شاه، آمریکا، کشتار ارتش و فساد حکومت)، جایگزین نمونه‌های تاریخی خود (معاویه، عمر و عاص و یزید ...) می‌گردید و در عمل، عواطف منفی نسبت به نمونه‌های تاریخی، به نمونه‌های معاصر انتقال می‌یافتد (حسینی، ۱۳۸۱: ۱۶۲).

اصول رهبری امام خمینی

از مهم‌ترین مشخصه‌های استراتژی مبارزاتی امام خمینی مردم‌گرایی و اعتماد ایشان به مردم و تکیه بر حمایت آنها بود؛ عنصری اساسی که در نهضت‌های قبلی تاریخ معاصر ایران یا نسبت به آن از سوی سران نهضت مورد غفلت واقع شده بود و یا در صورت وقوف به قدرت به نحو احسن مورد بهره‌برداری قرار نگرفته بود؛ اما امام خمینی با درکی عمیق، مردم‌گرایی را در بطن حرکت نهضت قرار داد. سازمان‌دهی انقلابی ایشان در بسیج مردم، به سازمان‌دهی معنوی، فکری و عاطفی مردم تعبیر می‌گردد که در آن از ادبیات پیچیده سیاسی کاران مدرن و سازمان‌دهی چریکی بسیج مردم از طریق عمل مستقیم استفاده نشد. امام در سازمان‌دهی انقلابی اش قانون آهنین اولیگارشی را بر می‌خواست که مبتنی بر غلبه سازمان بر هر اراده و هدف است، کنار گذشت و اصل اعتماد و باور به مردم را در برابر نظریه‌های رایج سازمان‌دهی انقلاب قرار داد (مهدی زادگان: ۱۳۷۸، ۱۴۹ - ۱۴۶).

امام خمینی برای رابطه مستقیم با مردم چنان جایگاهی در راهبرد مبارزاتی خود قائل بود که با هرگونه تلاشی که صورت می‌گرفت تا واسطی بین ایشان و ملت گردد، به شدت مخالفت به عمل می‌آورند و خود نیز مقید بودند تا در پیام‌های ایشان صبغه مردمی حرکت را همواره پررنگ نگه دارند (حسینی، ۱۳۸۱: ۲۸۷).

امام خمینی با ارائه طرح نظام سیاسی مطلوب، فقدان حکومت کارآمد و جانشین را که یکی از دلایل مهم شکست نهضت‌های مقدم بر انقلاب اسلامی و نقص جنبش‌های پیشین بود نیز برطرف نمودند؛ چراکه امام و قیام ایشان جنبه نفی و اثبات را توأم داشت؛ یعنی نفی نظام شاهنشاهی و ارائه طرح سیاسی جامعه مطلوب. اگر نظریه حاکمیت سیاسی مستقیم فقیه پس از قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ ارائه نمی‌شد، مبارزه فقط با جنبه منفی نمی‌توانست کاری از پیش برد و قیام به سرنوشت نهضت‌های پیشین دچار می‌شد و امام دقیقاً متوجه این نکته بودند. اگرچه در اندیشه امام خمینی حاکمیت فقیه از سال ۱۳۲۳ ش. طرح شده بود، اما در سال ۱۳۴۸ ش آن را به عنوان تئوری سیاسی جانشین مطرح نمودند و با این حربه اساسی، نظام سیاسی وقت را به چالش طلبیدند (خدایاری، ۱۳۸۰: ۲۰۶).

امام در سال‌های پیش از انقلاب به تربیت گروهی از شاگردان مورد اعتماد و معتقد همت گماردند که با حضورشان در مناطق مختلف کشور، در زمینه‌سازی و تداوم حرکت انقلاب و از جمله بسیج عمومی و گسترش ایدئولوژی انقلاب، نقشی بزرگ به عهده داشتند. با توجه به اینکه برخلاف انقلاب‌های معاصر دیگر، در وقوع و پیروزی انقلاب اسلامی، نقش احزاب و گروههای حرفه‌ای انقلابی دیده نمی‌شود، نقش شاگردان مکتب امام در شهرها و روستاهای کشور به هنگام وقوع انقلاب قابل توجه و بالهمیت بود (ملکوتیان، ۱۳۸۹: ۲۹۵). دیگر ابزار امام خمینی زبان همه‌فهم و شیوه ارتباط امام با توده ناراضی بود. این ویژگی سبب شده تا از منظر محققین و ناظران، انقلاب ایران، مردمی‌ترین انقلاب‌ها به شمار آید که آشکارا متکی بر توده مردم است (اسکاچپول، ۱۳۸۲: ۱۲۰).

دیدگاه‌های نویسنده‌گان ساختارگرا در خصوص نقش و جایگاه امام خمینی در رهبری و قوع انقلاب اسلامی در ایران

فرد هالیدی دیکتاتوری سلطنتی شاه، مشکلات اقتصادی و انسداد سیاسی را عوامل اصلی نارضایتی از حکومت پهلوی دوم می‌داند. به باور وی مبارزان مذهبی از میانه‌های سال ۱۳۵۶ ش. وارد مبارزات شدند و تقاضاها آشکارا مادی بود. راهها همه بسته و سرکوب شده بود و تنها مسیر موجود راه اسلام‌گرایان بود. (هالیدی، ۱۳۵۸: ۲۸۲). از نظر وی طبقه متوسط حرفه‌ای و دانشجویان در سال ۱۹۷۷ م. جنبش را تسریع کردند و اعتصابات کارگران را عامل اصلی فروپاشی حکومت شاه می‌داند، نه تظاهرات توده‌ای عظیم تحت رهبری امام خمینی. او معتقد است «امام خمینی محبوب شد چون مدل توسعه شاه را که رابطه با غرب بود نفی کرد و وعده مدینه فاضله مذهبی را داد که محرومان و فقیران آن را باور کردند» (هالیدی، ۱۳۵۸: ۳۲۱ - ۳۲۲). اریک هوگلند در کتاب *زمین و انقلاب در ایران* (۱۳۴۰ - ۱۳۶۰) معتقد است که بخشی از جذایت امام برای روستاییان این بود که مانند آنها محرومیت کشیده بود؛ اما اکثربت خاموش منتظر بودند، بیینند که آیت‌الله خمینی برای آنها چه کاری می‌خواهد انجام دهد و با کاهش قدرت شاه بود که به سمت آیت‌الله روی آوردند (هوگلند، ۱۳۹۲: ۲۷۷ - ۲۵۵). به باور جان دی استمپل در کتاب *دروی انقلاب ایران* «آیت‌الله از طرف طرفدارانش به عنوان سمبیل مبارزه انتخاب شد و ایشان فقط در حوزه معروف بود نه جای دیگر. نداشتن شهامت از طرف شاه موجب شد که مردم در دامن افسون آیت‌الله بیفتدند» (استمپل: ۱۳۷۸، ۷۵ - ۷۴). یرواند آبراهامیان نیز در کتاب *ایران بین دو انقلاب* در خصوص انقلاب ایران و رهبری امام خمینی و نظام حکومتی اسلام، به عنوان جایگزین حکومت شاهنشاهی می‌پنداشد «ایشان ایده خود را مبهم بیان کرد و وعده‌های نامشخص و مبهم داد. وعده داد که

اسلام برنامه دارد و تمام مشکلات را حل می‌کند، اما توضیح نمی‌داد که چگونه خواهد بود»؛ اما با اشاره به ویژگی‌های امام خمینی در مسیر مبارزاتی شان می‌نویسد:

نقش تعیین‌کننده و محبوبیت وسیع [آیت‌الله] خمینی را با دو عامل می‌توان توصیف کرد: اول، شخصیت ایشان به‌خصوص زندگی ساده و دوم، سازش‌ناپذیری با طاغوت (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۵۹۰ - ۵۹۱).

جان فوران هم در کتاب **مقاومت شکننده** می‌پنداشد «توسعه وابسته که بر واردات بی‌رویه از غرب و ایجاد صنایع مونتاژ استوار بود و انسداد سیاسی که راه را برای مشارکت سیاسی مردم بسته بود، خشم مردم را از شاه بیشتر و رهبری روحانیت را در سال ۱۳۵۶ ش. آسان‌تر کرد و ضعف شاه و بی‌عملی آمریکا در برابر موج اعتراضات، ائتلاف مخالفان ضد شاه را تقویت کرد». دیدگاه فوران ملهم از دیدگاه آبراهامیان است و گفته‌های آبراهامیان را تکرار کرده است (فوران، ۱۳۷۷: ۵۴۴).

دیدگاه نویسندهان باورمند اهمیت ایدئولوژی درباره نقش و جایگاه امام خمینی در رهبری و وقوع انقلاب اسلامی در ایران

محسن میلانی در کتاب **شکل‌گیری انقلاب اسلامی** اگرچه در شکل‌گیری مبانی عقیدتی انقلاب گروه‌ها و افراد بسیاری را دخیل می‌داند، اما معتقد است هیچ‌یک به‌اندازه امام خمینی در بسط و تثبیت این مبانی موفق عمل نکرد. به باور او عملکرد سایر گروه‌ها محدود به قشری خاص در اجتماع و به همین دلیل محدود بود.^۱ به نظر وی تنها بنیادگرایان به رهبری امام بودند که زیرکانه شکست ایدئولوژی دیگر گروه‌ها را به تماشا نشسته و خود فاتحانه وارد شدند و از عطش مردمی که سخت انقلابی بودند، بهره گرفتند (میلانی، ۱۳۸۱: ۴۳۶). میلانی در مورد جایگاه رهبری امام خمینی در انقلاب معتقد است ایشان کارش را به‌عنوان یک اصلاح‌طلب شروع کرد و در قامت یک مفسر انقلابی اسلام و پایه‌گذار شکل جدیدی از حکومت، به آن خاتمه داد. به باور وی وجه انقلابی امام پس از تبعید به عراق و سخنرانی‌های سال ۱۹۶۹ م. (سلسله درس‌های ولایت فقیه) خود را کاملاً نشان داد و به‌این‌ترتیب «[آیت‌الله] خمینی تنها ویرانگر سازوکار موجود نبود، بلکه بناً و معمار نظم نوینی بود که او نام حکومت اسلامی بر آن می‌نهاد؛ اما توصیف ایشان از ماهیت و ساختار حکومت اسلامی مد نظر خویش ناقص و غیرشفاف بود» (میلانی، ۱۳۸۱: ۱۶۷ - ۱۶۹).

۱. برای پی‌بردن به دلایل شکست گروه‌های دیگر دخیل در انقلاب، ر. ک: میلانی، محسن (۱۳۸۵). **شکل‌گیری انقلاب اسلامی**، ص ۱۶۴ - ۱۵۰.

این حکومت اسلامی مطرح شد و آن هم زمانی بود که پیروزی نهضت را نزدیک دیدند و تمامی گروههای مخالف را تحت یک پرچم واحد گرد آورده بودند. این نویسنده انقلاب معتقد است آنچه از ۱۹۶۹ م. به بعد اتفاق افتاد یعنی عقاید امام خمینی «به شورش‌ها و مخالفت‌های ضد شاه رنگ و بویی مذهبی بخشید و مشروعیت نهاد سلطنت را با چالش مواجه کرد که این امر دستاورد ناچیزی نبود» (میلانی، ۱۳۸۱: ۱۷۴).

آصف بیات هم که با نگاهی طبقاتی و حضور فرودستان در انقلاب، رخدادهای سال ۱۳۵۷ ش. ایران را تبیین کرده است، به حضور امام خمینی در انقلاب اسلامی و نقش ایشان در پیروزی انقلاب ایران نیز اشاره دارد. وی اظهار می‌دارد:

تهی‌دستان شهری در فرایندی موازی با انقلاب مبارزه‌ای را در پیش گرفته بودند تا تغییری در زندگی خود و جامعه مستقل خویش ایجاد کنند. آنان درگیر مبارزه‌ای بودند که بر عکس انقلاب برای آنان هم معنی‌دار بود و هم موفقیت‌آمیز (بیات، ۱۳۹۱: ۷۷).

بیات در این پژوهش معتقد است طبقات فرودست در مراحل آخر به توده ناراضی پیوسته و امام نیز در نقشه راه خود رویکرد نخبه‌گرایانه داشته و چندان توجهی به این طبقه نداشته است. او اشاره دارد در ۸۸ پیام ایشان حدفاصل ۱۳۴۲ - ۱۳۵۷ ش. تنها ۸ بار به این طبقات اشاره شده است. واژه مستضعفین نیز از اواسط آبان ۱۳۵۷ بود که وارد سخنرانی‌ها شد و در آن به نفی کمونیسم اشاره و تلاش شد تا یک جایگزین اسلامی برای تهی‌دستان ارائه شود و فقط بعد از انقلاب بود که توجه روحانیت به مستضعفین و طبقات فرودست جلب شد (بیات، ۱۳۹۱: ۸۶ - ۷۷).

جهانگیر آموزگار در کتاب *فرازوفروز دودمان پهلوی*، امام خمینی ره را سیاستمداری کامل در لباس مردان خدا نامیده است که در پیروزی نیروهای انقلابی بر سلطنت طلبان پهلوی به آنها مدد رسانید. او بر این باور است «بدون رهبری او یا انقلاب در آن زمان به ثمر نمی‌رسید یا اینکه جهت دیگری می‌گرفت و نتایجی متفاوت به بار می‌آورد. بدون جاذبه شخصیت او ممکن بود در صف مخالفان به دست کارگزاران رژیم شکست بیفت، مقاومت در برابر دستگاه قدرت با کشانده شدن به همکاری یا سازش به تدریج ضعیف شود یا گروههای مخالف از طریق کشمکش‌های درونی به خودویرانگری دست بزند». آموزگار وجه سازش ناپذیری امام را در ترسیم این چهره مؤثر می‌داند. این نظر بعدها از جانب بسیاری دیگر از انقلاب پژوهان و جامعه‌شناسان سیاسی مورد تأیید قرار گرفت. آموزگار ضمن بر شمردن برخی وجوده شخصیتی امام معتقد است تقوه، عدالت‌جویی و پایداری تزلزل ناپذیر، وی را تبدیل به تنها قدرتی کرد که می‌توانست به انقلاب هم مشروعیت بدهد و هم گرایش ضد بیگانه و مذهبی ببخشد (آموزگار، ۱۳۷۵: ۴۶۶ - ۴۶۵). او از

استراتژی چهار سویه‌ای نام می‌برد که امام با استفاده از آن توانستند عناصر پراکنده و نیروهای مخالف را یکپارچه کنند که شامل: ۱. معرفی شاه به عنوان عنصری ضد اسلام، از نظر سیاسی فاقد مشروعيت، مخطط و از نظر شخصی متعهد به آمریکا؛ ۲. استفاده از عواطف نظامیان در بی‌طرف نگاه داشتن ارتش؛ ۳. فلجه کردن تدریجی دولت از طریق تحریم آن توسط عناصر مؤمن و متعهد؛ ۴. سیاست سکوت آگاهانه و پنهان نگه داشتن برنامه آینده پس از دوران پهلوی. وجه دیگر امام خمینی که در پیروزی انقلاب مؤثر افتاد ابهام در برنامه آینده حکومت بود. چنانچه پیش‌تر اشاره شد فوران نیز بر همین عقیده است و این ابهام را در سرگشتنگی هوداران و سردرگمی مخالفان تاثیرگزار می‌داند. آموزگار اما پیش از وی به این موضوع پرداخته و این اسرارآمیز بودن را بزرگ‌ترین جادوی شخصی آیت‌الله می‌داند و می‌نویسد در تمام روزهای مبارزه امام خمینی به گونه‌ای معماوار سخن می‌گفت و از هیچ‌یک از جزئیات جمهوری اسلامی خود حرفی به میان نیاورد (آموزگار، ۱۳۷۵: ۴۶۸ – ۴۶۹).

نیکی کدی در آثار متعدد خود به جایگاه امام خمینی و نقش ایشان در پیروزی انقلاب پرداخته است. او بحث شخصیت فرهمند ایشان را نیز مدنظر دارد و معتقد است:

جهان عموماً به صورت خاکستری (نسبی‌گرایانه) و یا بینابین مشاهده نمی‌شود، بلکه معمولاً به صورت یک محیط بد تلقی می‌شود که ممکن است توسط رهبران شبه منجی که نماد خیر در برابر شر می‌باشند، به محیطی خوب تبدیل شود. از نظر سیاسی در غیاب چنین رهبرانی و قیام‌های آنها کاری از پیش نخواهد رفت. بسیاری از مردم شاید از سیاست کنار کشیده و بدان بدگمان باشند؛ اما وقتی که یک رهبر فرهمند (کاریزماتیک) خیر ظهور می‌کند، آنگاه مردم به‌دنبال او حرکت خواهند کرد، همان‌گونه که به‌دنبال مصدق و [امام] خمینی به راه افتادند (کدی، ۱۳۷۸: ۲۲۶).

کدی موضوع نگارش و چاپ کشف اسرار را پیش‌درآمد حضور سیاسی دانسته و از دوره مرجعیت آیت‌الله‌العظمی بروجردی به عنوان دوره سکوت امام یاد می‌کند. هر چند در این ایام امام به شکلی جدی در صحنه درس حوزوی فعالیت داشته و کادرسازی انقلابی را در خلال درس اخلاق انجام می‌داد که به اعتقاد کدی در این جلسات امام با انتقاد از سیاست‌های حکومتی مستمعین را به هیجان می‌آورد (کدی، ۱۳۶۹: ۳۰۹). فصل مشترک کدی با سایر نویسندگان در بررسی جایگاه امام، موضوع امتناع امام از هرگونه مصالحه با رژیم پهلوی بود که خود یک انقلاب محسوب می‌شد و در جریان مبارزه و تداوم آن بسیار مؤثر بود. چنان‌که پس از معاهده ۱۳۵۴ ش. دولتیان ایران و عراق و آزادی رفت و آمد به شهرهای زیارتی، تعداد بیشتری از نوارها و نوشته‌های امام به دست مردم ایران می‌رسید و «روش سرسرخانه‌ای

که او در مخالفت با شاه تعقیب می‌کرد به علمای مخالف در داخل ایران روحیه و شجاعت می‌بخشید و لذا بیشتر سخنرانی‌های مساجد به طور روزافزونی رنگ مخالفت و خصومت با شاه را به خود می‌گرفت» (کدی، ۱۳۸۵: ۳۵۵). این روش مبارزاتی موجب شد حتی روحانی میانه‌رویی چون شریعتمداری در پایان خواستار اجرای کامل قانون اساسی مشروطه باشند که معنای آن تضعیف شاه و سلطنت بود. به باور کدی همین موضوع محبوبیت امام و پذیرش عمومی ایشان را در سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ ش. افزایش داد و برای طبقات مختلف اجتماعی به ویژه طبقات فقیر شهری و نیمه‌پرولتاریا که بیش از قبل در اعتراضات شرکت داشتند «[امام] خمینی و سخنان او غایت هدایت بود» (کدی، ۱۳۶۹: ۳۶۸ – ۳۵۷). او می‌نویسد:

موضع سرخختانه خمینی در نفی هرگونه مصالحه با شاه و دستگاه سلطنت و اشاره ضمنی او به اینکه مسائل تنها با بازگشت به یک شیوه اسلامی قابل حل می‌باشند، بیش از پیش در نظر توده‌های مسلمان جاذبه داشت. چهره‌های مشهوری در میان آیت‌الله‌ها که در مقابل، بازگشت به اجرای کامل قانون اساسی مشروطه ۱۹۰۶ م. (۱۲۸۵ ش.) را توصیه می‌کردند، چه آیت‌الله شریعتمداری که فردی میانه‌رو بوده و چه آیت‌الله محمود طالقانی که یک فرد آگاه اجتماعی بود و دستگیری و زندانی نمودن او در تابستان ۱۳۵۶ ش. (۱۹۷۷ م.) موجب ناراحتی و نارضایتی بیشتر مردم گردید، مجبور بودند که در فضای انقلابی به وجود آمده موضع خود را به نفع موضع سرخختانه [امام] خمینی تعديل کنند. چرایی این اجرای را شاید بتوان در این حقیقت جستجو کرد که حداقل از اواخر سال ۱۹۷۷ م. دوره رهبری روش‌نفرکران به سرعت تحت الشاعع دوره تظاهرات توده‌ای تحت رهبری روحانیون در ۱۹۷۸ م. واقع گشت. دوره اخیر تنها با نوع ایرانی سازمان روحانیت به رهبری فرهمند آیت‌الله خمینی امکان‌پذیر بود ... نه گروه‌های متعدد چپ‌گرا و نه ملی‌گرایان لیبرال از نظر تعداد پیروان، قابل قیاس با [امام] خمینی نبودند (کدی، ۱۳۷۸: ۲۳۲).

سعید امیر ارجمند نیز در کتاب *The Turban for The Crown* پیرامون جایگاه رهبری امام خمینی با رویکردی وبری و با اتکا به نظریه رهبری کاریزماتیک می‌نویسد [امام] خمینی تا حدودی به دلیل اقتدار کاریزماتیک خود توانست دگرگونی انقلابی را به وجود بیاورد (Arjomand, 1988: 100). وی استراتژی امام را استفاده از موعظه و سخنرانی دانسته و می‌گوید:

سلاح ایدئولوژیک آیت‌الله برای مبارزه که همان سلاح روحانیون جوان برای ارتقای جایگاه اجتماعی محسوب می‌شود، نظریه ولایت‌فقیه بود. خمینی در اواخر دهه ۱۹۶۰ م. به طور جدی درباره حکومت اسلامی به عنوان جایگزینی برای حکومت شاه فکر می‌کرد.

نظریه ولایت‌فقیه او که در سال ۱۹۷۰ م. به صورت سخنرانی ارائه شد و در همان سال نیز منتشر شد، بدعتی جسوانه در تاریخ تشیع است. او استدلال‌های اولیه اصولی را که برای تثبیت مرجعیت قانونی و شرعی مجتهدین شیعه طراحی شده بود، تعمیم داد تا دوگانگی دینی و زمانی را از بین ببرد (Arjomand, 1988: 98).

امیر ارجمند نقش ایدئولوژی ولایت‌فقیه را در تثبیت جایگاه رهبری امام این‌گونه مطرح می‌کند که امام با رد قاطع‌انه جدایی دین از سیاست، استدلال کرد که در غیبت امام غائب، حاکمیت بر عهده فقهای واحد شرایط یا پیشوایان دینی شیعه است. بنابراین، این رهبران دینی به عنوان مفسران معتبر شریعت مقدس هستند که حق حکومت دارند. علاوه بر این، خمینی با تقویت عنوان امام برای خود،^۱ راه را جهت تحدید نهایی ولایت‌فقیه و در نتیجه اعمال حاکمیت به رهبر مفروض تشیع هموار کرد (Arjomand, 1988: 99). او بر این موضوع، یعنی طرح عنوان امام، تأکید بسیاری کرده^۲ و با پیوند این موضوع با مسئله مهدویت آن را تکنیک روحانیون مخالف حکومت می‌داند که برای ایجاد فرهمندی امام تلاش کردن و در این راستا از پیوند بین خمینی به عنوان امام و غیبت امام زمان با عنوان صاحب‌العصر و الزمان بهره‌برداری کردن. نویسنده برای تأیید طرح ادعای خود به برگزاری جلسات دعای ندبه در دهه ۱۹۶۰ م. و ۱۹۷۰ م. پرداخته و از اشتیاق جامعه برای بازگشت مهدی موعود سخن می‌گوید. امیر ارجمند مدعی است امام و طرفدارانش بدون آنکه ادعای مهدویت داشته باشند از این اشتیاق برای اهداف خود به طرز هوشمندانه‌ای استفاده کردن. او معتقد است خمینی از لقب کاریزماتیک «امام» با مفاهیم ظریف هزاره‌ای آن برای برکناری شاه، نابودی طبقه متوسط جدید و غربزده و برپایی حکومت دینی در ایران استفاده کرد (Arjomand, 1988: 101).

نقد دیدگاه نویسنده‌گان ساختارگرا و غیرساختارگرا (باورمندان به اهمیت ایدئولوژی و

نقش رهبر در وقوع انقلاب در ایران)

رویکرد این نویسنده‌گان در خصوص انقلاب ایران در دو ساحت قابل بررسی است: نخست تکیه بر عوامل مادی، اقتصادی، سیاسی و توسعه نامتوازن در اقتصاد و سیاست دوره پهلوی دوم مطرح است و غفلت

۱. عنوان امام برای آیت‌الله خمینی نه توسط ایشان بلکه عنوانی بود که توسط پیروان ایشان در جامعه مطرح شد و سابقه آن به سال ۱۳۴۲ و کتاب سروド جهش‌ها نوشته محمد رضا حکیمی بازمی‌گردد.

۲. امیر ارجمند می‌نویسد: «استفاده این عنوان در تاریخ شیعه واقعه‌ای شگفتانگیز است. از قرن ۶ که شیعه در ایران یافت هیچ انسان زنده‌ای امام خطاب نشد. این واژه تاکنون تنها در اشاره به یکی از دوازده امام و مفاهیم آن در ذهن مؤمنان شیعه به کار می‌رفت».

آشکاری از نقش عامل فرهنگی، باورهای شیعی و موج نارضایتی‌های عمیق مذهبی از حکومت پهلوی دوم داشته‌اند که با برگزاری جشن تاج‌گذاری شاه، جشن ۲۵۰۰ ساله و تغییر تقویم از هجری شمسی به شاهنشاهی به اوج خود رسیده بود؛ در ساحت دوم نویسنده‌گان غالباً پس از اسکاچپول به نقش ایدئولوژی و رهبری در پیروزی انقلاب اسلامی ایران به شکلی جدی پرداخته و سهم تعبین‌کننده‌ای برای آن قائل شدند.

۱. بررسی آرای نویسنده‌گان ساختارگرا

پژوهشگران ساختارگرا با رویکرد نومارکسیستی و بهره‌گیری از اندیشه‌های چپ‌گرایانه به موضوع انقلاب ایران نگاه کرده‌اند. در این نگاه تحلیل علی از وقوع انقلاب، ریشه در ضعف دستگاه حکومتی، فساد و استبداد حکومت مستقر، شورش‌های کارگری و وجود نخبگان حاشیه‌ای و منتظر فرصت با توجه به تجربه وقوع چنین انقلاب‌هایی در گذشته داشته است و بر ناگاهانه بودن و غیرارادی بودن وقوع انقلاب‌ها تأکید شده است. در صورتی که انقلاب ایران به شکل کاملاً آگاهانه و بر اساس بیداری مردم و نه قشر خاصی و بر پایه هدایت رهبری صورت گرفت که زمینه‌های وقوع آن به سال‌ها قبل بازمی‌گشت. از دید این پژوهشگران وجود نخبگان لازم است، اما نخبگان در حاشیه هستند و با بروز بحران وارد کارزار می‌شوند.

در انقلاب ایران رهبر سابقه مبارزاتی، زندانی و تبعید طولانی مدت داشت. در بازه زمانی ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ تا بهمن ۱۳۵۷ بسیاری از مراجع تقلید سیاسی نبودند و از طرفی از نظر علمی نیز جلسات درس و مباحثه آنان مانند جلسات درس امام پر مخاطب نبود تا بتوان آنها را حتی از نظر علمی با امام در یک مرتبه قرار داد. توضیح آنکه امام در سال ۱۹۴۶ به خواهش شاگردان و نزدیکان خود تدریس فقه و اصول در مقطع خارج را شروع کردند و اولین متن انتخابی ایشان فصل مربوط به اثبات عقلی در جلد دوم *کفایت الاصول* به قلم آخوند خراسانی بود. بنا به گفته شهید دکتر آیت‌الله بهشتی «تعداد حاضرین این جلسات به مرور افزایش یافت تا هنگام دومین درس اصول امام خمینی یعنی تقریباً ۱۹۵۱ م. تعداد مستمعین به ۳۰۰ نفر رسید. ارائه این درس در بار سوم تعداد طلاب را به ۵۰۰ نفر افزایش داد و جلسات درس امام خمینی را، به استثنای کلاس آقای بروجردی که از اعتبار مرجعیت برخوردار بود، به بزرگ‌ترین کلاس در قم تبدیل نمود» (الگار، ۱۳۸۷: ۱۲۵). پس از فوت آیت‌الله العظمی بروجردی در ۱۹۶۱ م. جلسه درس امام خمینی تا نوامبر ۱۹۶۴ م. همچنان بزرگ‌ترین کلاس در قم بود. تخمین زده‌اند که در سال ۱۹۶۴ م. تعداد مستمعین درس ایشان به ۱۲۰۰ نفر رسیده بود که در تاریخ معاصر نهاد دینی تشیع بی‌سابقه بود (الگار، ۱۳۸۷: ۱۲۵). نکته مهم دیگری که باید به آن در نقد دیدگاه این نویسنده‌گان توجه کرد، دو اتفاق مهم در سال ۱۳۵۶ ش. / ۱۹۷۷ م. بود که هر دو به امام خمینی مربوط می‌شد. اولی

شهادت فرزند امام در آبان ۱۳۵۶ و برگزاری جلسات متعدد عزاداری در ایران بود که در کتاب‌های خود یا به آن اشاره‌ای نداشته‌اند و یا به شکل کاملاً مختصر به آن اشاره داشته‌اند. اگر امام خمینی یک مرجع مانند دیگر مراجع بود، خبر شهادت فرزند ایشان چنین بازتابی در کل ایران پیدا نمی‌کرد و دومی اهانت روزنامه اطلاعات در دی ماه ۱۳۵۶ به امام خمینی بود که موج اعتراضات مردمی و دامنه‌دار را در پاسخ به اهانت روزنامه اطلاعات به همراه داشت و از نظر بسیاری از نویسنده‌گان ایرانی و خارجی شعله‌ور شدن مبارزات انقلابیون در سال ۱۳۵۶ ش. و سرنگونی حکومت پهلوی دوم به توهین روزنامه اطلاعات مربوط می‌شود.

۲. نگاهی به آرای غیرساختاری

این ایرادها توسط پژوهشگران غیرساختارگرا نیز مورد توجه قرار گرفت. بررسی‌های پژوهشگران مورد نقد در پژوهش حاضر نیز نشان می‌دهد، جرقه مبارزات انقلابیون و اعتراضات در ایران به امام خمینی به عنوان نماد و سمبول معنویت و رهبری مذهبی مربوط می‌شده است و نه مراجع دیگر و نه علت‌های اقتصادی، سیاسی که می‌بایست قاعداً موجب شروع اعتراضات در سال ۱۳۵۶ ش. باشد؛ بلکه علت اصلی اعتراضات، اهانت روزنامه اطلاعات به حساب می‌آمده است. نقش و اهمیت رهبری امام خمینی در ایجاد وحدت بین مردم ایران و پذیرش ایشان از سوی مردم ایران به عنوان سمبول مبارزه با ظلم و ستم و مبارزی نستوه و سازش‌ناپذیر که هدف اصلی ایشان برقراری حکومت اسلامی بر اساس اسلام بود، در دیدگاه جامعه‌شناسان غربی نیز متجلی است.

اسکاچپول به عنوان شناخته‌شده‌ترین پژوهشگر این دسته پس از اظهار نظر اولیه‌اش در خصوص غیرارادی بودن انقلاب‌ها و تأکید بر نقش عوامل ساختاری، با نگارش مقاله «دولت تحصیلدار و اسلام شیعی در انقلاب ایران» تا حدودی به اصلاح نظرات پیشین و تطبیق آن با پدیده انقلاب اسلامی پرداخت. وی معتقد است «پایگاه مشروعیت و قدرت علماء، بیش از هر چیز بر ایدئولوژی خاص شیعه مبتنی است؛ زیرا مذهب تشیع منبع نمادین بارزی بوده که مقاومت علیه مقتدرین ظالم در هر زمان را توجیه نموده و به رهبران مذهبی در چارچوب رقابت با حکومت، مشروعیت داده است». بنابراین ایدئولوژی شیعه به عنوان آخرین حلقه مبارزه علیه شاه و تحقق انقلاب اسلامی، ایفای نقش می‌کند.

ژان پیر دیگارد معتقد است:

ایدئولوژی شیعه تصادفاً به ایدئولوژی بسیجگر تبدیل نشده، بلکه در ذات خود، توانایی و استعداد حركت و ایجاد انقلاب را دارد (رهدار، ۱۳۹۲: ۴۶ - ۸).

اصولاً در انقلاب‌های ایدئولوژیک، حضور فرهنگی و نیاز به تغییراتی در دامنه فرهنگ عمومی جامعه

پیش از پیروزی سیاسی به دست می‌آید. بدین معنا که حرکت‌های سیاسی پیش از آنکه وارد مرحله پایانی خویش شوند، در بستر جامعه‌ای رشد می‌کنند که به یک اندیشه و تفکر انقلابی دل‌بسته باشند و همین اندیشه و تفکر است که زمینه مساعد اجتماعی را برای تسريع در حرکت سیاسی، فراهم می‌نماید. (عیوضی، ۱۳۷۸: ۵۳). در سال ۱۳۴۲ ش. در روند رشد و انسجام نیروهای اجتماعی ایران، نقطه عطفی حاصل شد که یکی از عوامل آن، رفتار نیروی مذهبی و ابتکار عمل موجود در نهضت ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ بود. امام خمینی به عنوان مرجعی دینی در رأس رهبری یک حرکت فعال سیاسی قرار گرفت و دیگر مراجع دینی را نیز همراه خود به میدان آورد. حضور مرجعیت شیعه و در رأس آنها امام خمینی، مانع چندقطبی شدن نیروهای سیاسی و مذهبی شد و بسیج مردمی را فراگیر نمود (شیخی، ۱۳۸۲: ۳۸). ماهیت دینی و اعتقادی این نهضت زمینه‌های مشارکت سیاسی مردم را نیز فراهم ساخت و تحولی بنیادی در فرهنگ سیاسی ایجاد کرد (عیوضی، ۱۳۷۸: ۲۴).

عامل نهایی در افزایش نفوذ روحانیت که از سایر عوامل نفوذ دینی (علل و ریشه‌ها) بهره می‌گرفت و آنها را هماهنگ می‌ساخت، رهبری امام خمینی بود. ایشان با رد هرگونه سازش با شاه، نه تنها به سمبول بارزترین و بانفوذترین رهبر مخالفان ایران درآمد، بلکه به نماد طرد کامل شاه توسط مردم ایران و تنها نماد از این دست تبدیل شد و با حمایت دیگر روحانیون، توانست در مسیر سرنگون ساختن شاه و ایجاد حکومت اسلامی حرکت کند (مشیری، ۱۳۸۴: ۴۰).

رفتار سیاسی امام معطوف به سابقه مبارزاتی معظمه بود. امام خمینی در دوران مبارزه و بلکه پیش از آن در سال‌های ۱۳۲۲ و ۱۳۲۳ ش. با نگارش کتاب‌های *کشف اسرار* و در ۱۳۳۰ ش. *رساله الاجتہاد و التقیید*، نظریه سیاسی ولایت فقیه و اصل تشکیل حکومت اسلامی را به عنوان جایگزینی برای رژیم سلطنتی مطرح کرد. نگارش این کتاب‌ها و بیان نظریه «تشکیل حکومت اسلامی» فصل جدیدی از زندگی امام خمینی را در دنیای سیاست نشان داد. پس از تبعید ایشان به ترکیه در سیزدهم آبان ۱۳۴۳ ایشان با نگارش کتاب *تحریر الوسیله* اداره همه امور سیاسی در عصر غیبت، به جز چهاد ابتدایی را از اختیارات فقه‌ها دانست (امام خمینی، ۱۳۹۲: ۱ / ۴۵۹). ایشان با تدریس مبانی حکومت اسلامی و ضرورت آن در سال ۱۳۴۸ ش. در حوزه نجف، ثابت کرد که خداوند ولایتی را که پیامبر اکرم ﷺ و امامان معصوم علیهم السلام دارند، در دوره غیبت در اختیار فقیهان عادل قرار داده است تا آنان در روزگار غیبت حکومت را به دست گرفته و با اداره امور مردم و ایجاد نظم، قانون اسلام را اجرا کنند (امام خمینی، ۱۳۴۹: ۴۲ - ۴۰). امام در دوره مبارزه و پس از تبیین جایگاه ولایت فقیه با بازگشت به نقش آرای مردمی نوع حکومت مورد نظر خود و آلترناتیو رژیم سلطنتی را جمهوری اسلامی خواندند و این نوع انتخاب، نشان از تفکری ساختارمند

پیرامون حکومت و حاکمیت داشت. با همین رویکرد ایشان در مصاحبه ۲۹ دی ۱۳۵۷ نیز تأکید کردند:

حکومت ما بر آرای ملت متكی است و حتی نوع حکومت را به انتخاب مردم واگذار می‌کنیم. مردم با رفاندوم و راهپیمایی‌هایی که انجام داده‌اند، رأی خود را داده‌اند، ولی نوع حکومت ایران با برگزاری یک رفاندوم و بر اساس آرای اکثریت مردم شکل خواهد گرفت. زمامداران امور موظفند با نمایندگان ملت در تصمیم‌گیری‌ها مشورت کنند. در حکومت مورد نظر ما، نمایندگان مردم از طبقه خاصی نیستند، بلکه از میان مردم انتخاب می‌شوند. اقلیت‌های مذهبی نیز به‌طور طبیعی از حقوق خود برخوردار خواهند بود. همچنین همه اصناف، گروه‌های سیاسی و احزاب قانونی می‌توانند در انتخابات شرکت کنند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۵۲۹ - ۵۲۷).

بر همین اساس پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، ایشان نظام جمهوری اسلامی را پیشنهاد کرد و بارها از مردم خواست به «جمهوری اسلامی»، نه یک کلمه کم و نه یک کلمه زیاد رأی بدهند (صحیفه امام، ۱۳۷۸: ۶ - ۳۵۸ - ۳۸۸ - ۴۲۸ - ۴۳۳).

به رغم این حقایق تاریخی، پژوهشگران غیرساختاری قصد داشتند نقش رهبری امام خمینی در پیروزی انقلاب اسلامی را کم‌رنگ جلوه دهند و این‌گونه عنوان کنند که این قدر مردم از حکومت ناراضی بودند که هر فرد دیگری هم بود همین موفقیت امام خمینی را پیدا می‌کرد. این در حالی است که محوریت امام در سازماندهی حرکت‌های مردمی و سیر رو به رشد مبارزات روحانیت در دوره مبارزه و بهویژه دهه ۵۰ شمسی بسیار چشمگیر و غیرقابل کتمان است. چشمگیرترین حرکت‌های مردمی در جریان انقلاب، تظاهرات روزهای تاسوعا و عاشورای سال ۱۳۹۹ ق. / ۱۳۵۷ ش. بود که جمعیت زیادی حدود یک میلیون و پانصد هزار نفر در خیابان‌های تهران ظاهر شدند و به دنیا این نکته را ثابت کردند که کثیری از مردم ایران مخالف رژیم شاه هستند (جفوودی، ۱۹۸۵: ۱۳۵). تظاهرات توده‌ای مبارزان مذهبی تحت رهبری امام خمینی در ماه محرم ۱۳۵۷ ش. / ۱۳۹۹ ق. به حدی چشمگیر بود که در گزارشات اطلاعات امنیت ملی آمریکا نیز منعکس شده است:

محرم به منظور ابراز مخالفت سیاسی با حکومت پهلوی مورد استفاده قرار گرفت و در سرنگونی شاه در سال ۱۳۵۷ ش. / ۱۹۷۹ م. مؤثر بوده است (National Security Information, 1979, pi).

در خصوص سازماندهی و عملکرد روحانیت مبارز نیز باید اشاره داشت که جامعه روحانیت بهترین مبلغین این انقلاب بودند که در تمام نقاط شهری و روستانی کشور مردم را به قیام علیه حکومت ترغیب

و تشویق می‌کردند. مردم نیز در تقابل میان این دو نهاد با توجه به ماهیت دینی جامعه ایران جانب روحانیت را گرفتند (جفرودی، ۱۹۸۵: ۱۳۷). قاسم خردجو از کارگزاران حکومت پهلوی دوم و رئیس بانک توسعه صنعتی و معدنی ایران در تبیین نقش روحانیون و مذهب در وقوع انقلاب اسلامی چنین بیان می‌کند:

رژیم وقتی که با اولیای مذهب در افتاد و اولیای مذهب می‌توانستند حرف‌های خودشان را به وسیله منبر و مسجد بزنند و این شبکه گسترده مساجد به اینها کمک بکند فنای رژیم روشن بود. برای اینکه هیچ وقت ارتش در مقابل اشخاصی که از لحاظ مذهب در مقابلش می‌ایستند نمی‌تواند پیش برود. چون مخصوصاً خود عده زیادی از ارتشی‌ها مذهبی بودند (خردجو، ۱۹۸۴: ۶۹۰).

حاصل آنکه نویسنده‌گان متمرکز بر بحث ایدئولوژی و نقش رهبری در تبیین انقلاب‌ها، توجه نکردند که رهبری انقلاب اسلامی در ۱۹۷۹ – ۱۹۷۸ م. توسط امام خمینی نه یک پدیده اتفاقی و ناگهانی، بلکه نتیجه پانزده سال کار بی‌وقفه سیاسی، عقیدتی و سازماندهی بوده است. همچنین به قدر کافی به این نکته توجه نشده است که وقتی ایشان فعالیت سیاسی خود را در سال ۱۹۶۲ م. آغاز نمود، در پیشینه خود از چهار دهه مشارکت نزدیک و بدون چشم‌داشت از طریق نهاد دینی در تحقیق، تدریس، تألیف و اندیشه و بیش از همه مشاهده متعهدانه جامعه ایران برخوردار بود. در حقیقت سه دوره مهم زندگی امام خمینی مجموعه پیوسته‌ای را تشکیل می‌دهند که در آن هیچ‌گونه خلل و تغییر جهت‌داری مشهود نیست. این سه دوره عبارت‌اند از: شکل‌گیری شخصیت روحانی و سیاسی، مبارزه طولانی علیه رژیم پهلوی و سال‌های انقلاب و جمهوری نوپای اسلامی. امام خمینی از همان ابتدا و در جوانی بینش شاخصی از اسلام پیدا کرد که ابعاد معنوی، فکری، اجتماعی و سیاسی آن را در بر می‌گرفت و بیش از نیم قرن این بینش پایدار ماند. در واقع یکی از خصایل بارز شخصیت امام میزان بالا و نادری از استواری فکری و عقیدتی است و «سازش‌ناپذیری» مشهور ایشان با حکومت پهلوی دوم یکی از وجوده مشهود و سیاسی این استواری محسوب می‌شود. الگار معتقد است:

پیوستگی بین سال‌های شکل‌گیری شخصیت امام و سال‌های فعالیت سیاسی و انقلاب چنان کامل است که در کلام ایشان طی سال‌های متمادی پیوستگی بیان حفظ شده است و طی آن خمینی به امام یعنی منبع همه‌جانبه و ذیصلاح رهبری و جامعه ایران به امت یعنی جامعه‌ای با تعریف دینی که موظف به پیروی از اوست، بدل گشتند (الگار، ۱۳۸۷: ۱۰۳ – ۱۰۵).

هدف این پژوهشگران در اصل مطرح کردن عدم صداقت سیاسی امام خمینی بوده است؛ اما اگر سیر

مبارزاتی امام خمینی در بردههای مختلف نهضت را بررسی می کردند قطعاً به نتیجههای متفاوت از ادعاهای واهی، بی پایه و اساس مطرح شده در کتابهای خود می رسیدند، ولی چون همزمان قصد اغفال مخاطبان و تضعیف جایگاه رهبر را در انقلاب ایران داشتند، این مباحث را مطرح کرده اند. برخی از جمله امام خمینی با تکیه بر اصل عینیت سیاست با دیانت و تقسیم‌بندی سیاست به الهی، مادی و شیطانی بر این باورند که گرچه گفتن همه حقیقت در همه جا لزومی ندارد، ولی هیچ‌گاه، نمی‌توان و نباید صداقت را فدای سیاست کرد و سیاست‌ورزی صادقانه، لازمه انفال‌ناپذیر سیاست دینی است (مقدمی شهیدانی، ۱۳۹۹: ۱۰۲). امام از بدو شکل‌گیری نهضت اسلامی همواره با مردم صادقانه حرف زند و هرگز نمونه‌ای از دوگانگی بین امام و امت نمی‌توان یافت. نمونه صداقت سیاسی امام بعد از دستگیری در ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ بود که ایشان با وجود اعلام حکومت مبنی بر همسویی ایشان با حکومت و سازش و عدم مداخله در سیاست، آن را رد کردند. ناگفته نماند که این نحو بیان حقایق، فارغ از اینکه بر یک‌رنگی و صداقت سیاسی امام دلالت می‌کند، حاکی از شجاعت و شهامت ایشان می‌باشد و فریاد علنی حقیقت در عصر خفقان است. شخصی که بعد از تحمل دوران طولانی حبس و حصر، رنگ آزادی دیده است، بالاصله برای دفاع از حقیقت به تکذیب اظهارات مقامات رسمی می‌پردازد و نشان می‌دهد که حاضر است بهای صداقت سیاسی خود را بپردازد (مقدمی شهیدانی، ۱۳۹۹: ۱۰۶ - ۱۰۷). البته اقتضایات پیچیده عرصه مبارزات انقلابی، گاه موجب می‌شود که افراد در افشاء جنایات هیئت حاکم، به غلو و اغراق روی آوردند تا بدین‌وسیله به تهییج بیشتر توده‌ها بپردازند؛ اما استخدام دقیق واژگان در افشاء ابعاد مختلف از فساد و خونریزی‌های حکومت پهلوی دوم، یکی از نقاط بر جسته در سیره سیاسی امام خمینی است؛ چه اینکه صداقت در گفتار، نخستین و برجسته‌ترین ویژگی ارزیابی میزان صداقت سیاسی راهبران انقلابی است و این مسئله در مورد امام خمینی نیز قابل ردیابی و پی‌جوبی است. ایشان در برخی مسائل خطیر و مهم، دقت‌های فوق العاده‌ای در استخدام واژگان به کار بسته است. ایشان درباره آمار شهداً قیام پانزده خرداد که به‌دلیل دستگیری ایشان اتفاق افتاد و در آن هنگام ایشان در زندان بودند و اخبار واقعه بعداً به ایشان رسیده بود. همچنین در استفاده از تعبیر در بیان جنایات رژیم شاه فوق العاده دقت می‌کند. ایشان به دلیل مراعات امانت، اطلاع با واسطه در مورد وقایع را در بیانات خود تصریح می‌کند تا خود مستقیماً چیزی را که به‌طور محسوس مشاهده نکرده به کسی نسبت ندهد. مرور تعبیر امام نظیر «آن‌طور که معروف است»، «به‌طوری که گفته‌اند»، «آن‌طور که مشهور شده» و «لکن آن‌طور که برای من بعد از بیرون آمدن گفتند» مثبت این مدعاست (مقدمی شهیدانی، ۱۳۹۹: ۱۰۹).

امام خمینی، فارغ از سخنرانی‌ها و اعلامیه‌ها در میدان سیاست‌ورزی و مبارزه، بر اصل صداقت تأکید

می‌ورزیدند. مطالعه سیره سیاسی و اظهارنظرهای امام در برده‌های مختلف نهضت مانند انتخابات انجمن‌های ایالتی و ولایتی و حذف شدن شرط سوگند به قرآن، حقوق انتخاباتی زنان، طرح مباحث مربوط به انقلاب سفید، احیای ناسیونالیسم و سنت‌های قبل از اسلام، تعداد شهداً قیام ۱۵ خرداد، تکذیب سازش و همسویی با حکومت پهلوی دوم پس از آزادی در سال ۱۳۴۲ ش.، اعتراض و تقبیح جشن تاجگذاری پهلوی دوم در سال ۱۳۴۶ ش. به علت تعارض این‌گونه مراسم با اسلام، رساندن خبر شهادت آیت‌الله سعیدی به ایشان و اظهار نظر امام پس از بررسی‌های لازم توسط معتمدین خویش در این خصوص و حتی تذکر به پهلوی دوم در خصوص صداقت داشتن و دروغ نگفتن و واگذاری امور مردم به خودشان پس از دادن پیام «من هم صدای انقلاب شما را شنیدم» نشان می‌دهد، مراعاتِ صداقت و حرکت بر مدار امانت و درستی و عدم توجه به منافع شخصی و درخواست مبارزان انقلابی تا کسب خبر موثق، اصل ثابت در زندگی و شخصیت ایشان بوده و در هیچ‌یک از مقاطع خطیر به دلیل منافع و مصالح از این اصل دست برنداشته است (مقدمی شهیدانی، ۱۳۹۹: ۱۱۲).^۱

نتیجه

در پژوهش حاضر تلاش شد از بین آثاری از محققین و ناظرین خارجی (فارسی‌زبان و غیر آن) که به انقلاب اسلامی ایران پرداخته‌اند، تعدادی با محوریت بررسی نقش امام خمینی و جایگاه ایشان در پیروزی انقلاب بررسی شوند. حاصل این بررسی‌ها نشان می‌دهد پژوهشگران، چه ساختارگرایان و چه باورمندان به اهمیت ایدئولوژی در رخداد و پیروزی انقلاب اسلامی، امام خمینی را به عنوان رهبر بلا منازع انقلابی که در سال ۱۳۵۷ ش. در ایران به وقوع پیوست می‌شناشند. فصل مشترک در بررسی آنها چند عامل است:

به باور این نویسندگان انسداد سیاسی که شاه از سال‌ها قبل به وجود آورده بود نه تنها اسلام‌گرایان را تقویت کرد، بلکه موجب شد سایر گروه‌ها نیز گرد آنها فراز آیند تا از فرصت ایجادشده به سود خود بهره ببرند. آنها بر این باور بودند که امام پس از پیروزی میدان سیاست را برای آنها وامی‌گذارد، اما این تصور کاملاً اشتباه بود و ایشان در واقع به دنبال اجرای طرحی بود که از سال‌ها قبل آن را در ذهن داشت. برنامه توسعه نامتوازن شاه شکاف اقتصادی را در جامعه بیشتر و در نتیجه تنفر از نظام سلطنتی پهلوی را روزافزون کرد و در این میان توده معتبر، پیام‌های امام را که به باور این محققین مبهم بود

۱. برای اطلاع بیشتر ر. ک به مقاله: مقدمی شهیدانی، سهراب (زمستان ۱۳۹۹)، «جایگاه‌شناسی اصل صداقت سیاسی در سیره مبارزاتی امام خمینی (ره)، فصلنامه دولت پژوهی جمهوری اسلامی ایران، دوره جدید، سال ششم، ش ۴، ص ۱۱۳ - ۱۰۱».

همچون تنها راه رهایی تصور می‌کردند. آنها با حمایت از رهبری ایشان فعالیت انقلابی خود را گسترش و تا فروپاشی سلطنت ادامه دادند.

این محققین و ناظرین هرچند با طرح ادعاهای غیرمستند تلاش کرده‌اند، نقش امام خمینی را کمرنگ و بیانات ایشان را خطاب به مردم انقلابی ایران در خصوص برقراری حکومت اسلامی به عنوان بدیل نظام سلطنتی در ایران مبهم و غیرشفاف جلوه دهنده، اما در نهایت همه آنها به این موضوع اشاره داشته‌اند که مصالحه‌ناپذیری، اقبال عمومی و هوش سیاسی امام خمینی موجب شد تا سایر جریان‌های مخالف مجبور به تبعیت از رهبری ایشان بشوند. به باور آنها بهره‌گیری امام از ایدئولوژی شیعه به مثابه یک ایدئولوژی بسیجگر در به صحنه آوردن طبقات و اقشار مختلف مردم بسیار مؤثر افتاد.

منابع و مأخذ

۱. آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۴). ایران بین دو انقلاب از مشروطه تا انقلاب اسلامی. ترجمه کاظم فیروزمند، حسن شمس‌آوری و محسن مدیر شانه‌چی. تهران: نشر مرکز.
۲. آموزگار، جهانگیر (۱۳۷۵). فرازوفروز دودمان پهلوی. ترجمه اردشیر لطفعلیان. تهران: مرکز ترجمه و نشر کتاب.
۳. الگار، حامد (۱۳۸۷). امام خمینی در سال‌های قبل از وقوع انقلاب ۱۹۰۲ - ۱۹۶۳ م. ترجمه عادله حاجی میرزایی. *فصلنامه مطالعات تاریخی*. ۶ (۳). ۱۳۷ - ۱۰۳.
۴. استمپل، جان دی (۱۳۷۸). درون انقلاب ایران. ترجمه منوچهر شجاعی. تهران: رسا.
۵. امام خمینی، سید روح الله (۱۳۷۸). صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رهبر اسلام.
۶. امام خمینی، سید روح الله (۱۳۴۹). ولایت فقیه حکومت اسلامی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۷. امام خمینی، سید روح الله (۱۳۹۲). تحریر *الوسیله*. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رهبر اسلام.
۸. اسکاچپول، تدا (۱۳۸۲). دولت رانیز و اسلام شیعی در انقلاب ایران. ترجمه محمد تقی دلفروز. *فصلنامه مطالعات راهبردی*. ۶ (۱). ۱۴۲ - ۱۱۹.
۹. بیات، آصف (۱۳۹۱). سیاست‌های خیابانی: جنبش تهی دستان در ایران. ترجمه سید اسدالله نبوی. تهران: پردیس دانش.

۱۰. جفروندی، کاظم (۱۹۸۵). *مصاحبه با کاظم جفروندی*. تاریخ شفاهی ایران. هاروارد: دانشگاه هاروارد.
۱۱. حسینی، حسین (۱۳۸۱). *رهبری و انقلاب (نقش امام خمینی در انقلاب اسلامی ایران)*. تهران: عروج.
۱۲. حاضری، علی محمد (۱۳۸۸). *بررسی تحلیلی مطالعات انقلاب اسلامی* (جلد اول بررسی کتاب‌ها). تهران: چاپ و نشر عروج.
۱۳. خردجو، قاسم (۱۹۸۴). *مصاحبه با قاسم خردجو*. تاریخ شفاهی ایران. هاروارد: دانشگاه هاروارد.
۱۴. خدایاری، ناصر (۱۳۸۰). *ایدئولوژی و بسیج سیاسی در انقلاب اسلامی ایران*. تهران: سالار.
۱۵. رهدار، احمد (۱۳۹۲). *بررسی و نقد تئوری‌های انقلاب اسلامی ایران (تئوری ندا اسکاچپول)*. قم: دفتر نشر معارف.
۱۶. شیخی، الیاس (۱۳۸۲). *رهیافتی نو در تبیین چرایی انقلاب اسلامی*. اصفهان: نشر دادیار.
۱۷. طباطبایی، فاطمه (۱۳۹۰). *اقلیم خاطرات*. ویراستار الهه افشار. تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
۱۸. عیوضی، محمد رحیم (۱۳۷۸). *رشد مبانی فکری و تحول فرهنگ سیاسی در انقلاب اسلامی*. تهران: انتشارات بین‌المللی المهدی.
۱۹. فوران، جان (۱۳۷۷). *مقاومت شکننده (تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی)*. ترجمه احمد تدین. تهران: رسا.
۲۰. کدی، نیکی (۱۳۶۹). *ریشه‌های انقلاب اسلامی*. ترجمه عبدالرحیم گواهی. تهران: قلم.
۲۱. کدی، نیکی (خرداد ۱۳۷۸). *چرایی انقلابی شدن ایران*. ترجمه فردین قریشی. نشریه متین. ۱ (۲). ۲۲۱ - ۲۳۸.
۲۲. کدی، نیکی (۱۳۸۵). *ریشه‌های انقلاب ایران*. ترجمه عبدالرحیم گواهی. تهران: علم.
۲۳. گلستان، جک (۱۳۸۵). *مطالعاتی نظری، تطبیقی و تاریخی در باب انقلاب‌ها*. ترجمه محمد تقی دلفروز. تهران: نشر کویر.
۲۴. مشیری، فرج (۱۳۸۴). *دولت و انقلاب اجتماعی در ایران*. تهران: قصیده‌سرا.
۲۵. ملکوتیان، مصطفی (تابستان ۱۳۸۹). *ایدئولوژی و تأثیر آن بر پیروزی سریع، ثبات پایدار و بازتاب جهانی انقلاب اسلامی ایران*. فصلنامه سیاست. ۰ (۲). ۳۰۵ - ۲۸۷.
۲۶. ملکوتیان، مصطفی (۱۳۸۷). *بازخوانی علل وقوع انقلاب اسلامی در سپهر نظریه پردازی*. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۲۷. مهدیزادگان، داود (زمستان ۱۳۷۸). بررسی تاریخی در مؤلفه‌های نظریه موفقیت امام خمینی. *فصلنامه حضور*. ۷ (۴). ۱۶۶ - ۱۴۶.

۲۸. مقدمی شهیدانی، سهراب (زمستان ۱۳۹۹). *جایگاه‌شناسی اصل صداقت سیاسی در سیره مبارزاتی امام خمینی*. *فصلنامه دولت پژوهی جمهوری اسلامی ایران*. ۶ (۴). ۱۱۳ - ۱۰۱.

۲۹. میلانی، محسن (۱۳۸۱). *شکل‌گیری انقلاب اسلامی*. ترجمه مجتبی عطارزاده. تهران: گام نو.

۳۰. هالیدی، فرد (۱۳۵۸). *دیکتاتوری و توسعه*. ترجمه علی طلوع و محسن یلغانی. تهران: علم.

۳۱. هو گلاند، اریک (۱۳۹۲). *زمین و انقلاب در ایران (۱۳۴۰ - ۱۳۶۰ ش)*. ترجمه فیروزه مهاجر. تهران: نشر پردیس دانش.

32. Arjomand, S. A. (1988). *The turban for the crown: the Islamic revolution in Iran*. New York, Oxford University Press.

33. National Security Information, (1979). *Iran: The Meaning of Moharram*.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرستال جامع علوم انسانی